

Received 29.11.2022	Review	JOTS
Accepted 28.12.2022		7/1
Published 27.01.2023		2023: 251-264

**Zieme, P. et al. Avalokiteśvara-Sūtras, Edition
altuigurischer Übersetzungen nach Fragmenten aus
Turfan und Dunhuang. Berliner Turfantexte: 50.
Turnhout (Belgium): Brepols Publishers, 2022, pp. 399 +
35 col., 17 tables, Colour ill. ISBN: 978-2-503-60234-9.**

Hasan İSi*

(Ankara/Turkey)

E-mail: hasanisi21@yahoo.com.tr

Almanlarca dört keşif gezisiyle (1902-1914) Turfan ve çevresinde elde edilen başta Eski Uygurca, Çince, Toharca ve Soğdca gibi dillerdeki el yazmalarının neşredildiği *Berliner Turfantexte* serisi, Eski Uygurca araştırmaları açısından önemli bir kaynaktır. Serinin 2022 tarihli son cildi (*Berliner Turfantexte 50*), yakın bir zamanda Peter Zieme, György Kara ve Lilia Tugusheva editörlüğünde yayımlandı. Eski Uygurca araştırmaların bugüne gelmesinde büyük emekleri olan ve yakın bir zamanda kaybettiğimiz Lilia Tugusheva (1932-2020) ve György Kara (1935-2022) gibi isimlerin nâşir olduğu bu cilt, Peter Zieme tarafından tamamlanmıştır.

Çalışma, başta Almanya olmak üzere, dünyanın farklı bölgelerinde (Rusya ve Japonya) bulunan Bodhisattva Avalokiteśvara'ya dair Eski Uygurca fragmanların bir araya getirilmesinden meydana gelmiştir.

Sanskritçede *āryaavalokiteśvara*, *avalokiteśvara*; Çince *guānshìyīnpúsà*, *guānyīn*, *guānshìyīn*, *guānyīnpúsà*, *guānzìzāipúsà*, Tibetçede *spyān ras gzigs dbang phyug*, *spyān ras gzigs*, *'jig-rten dbaṅ phyug*; Moğolcada *nidüber üceğçi erketü*, *kongşim bodisato*, *erketü nidüber üceğçi*, *nidübbër üceğçi erketü*, *circugan amitan*

* ORCID ID: 0000-0001-7269-3596.

nugud-i nidüber üceğçi, konşi-im, erketü homsun bodisatv, yirtinçü-yin erketü ve Soğdcada darwkdışvr' karşılıklarına sahip Avalokiteśvara, Budizm'in Mahāyāna ve Vajrayāna mezheplerinde canlıları kurtarmak ve korumak için şefkat uygulamasını (*karuṇā*) uygulayan bir ilah olarak sonsuz şefkat ve merhametin Bodhisattva'sı unvanına sahiptir. *Sekiz Büyük Bodhisattva'dan* (Skr. *aṣṭautaputra*; Tib. *nyeba'israsbrgyad*) biri olan Avalokiteśvara, Orta Asya Budizmi içerisinde çoğu Budist halkın inanç sistemlerinde bir kült (Çin, Japonya ve Kore) durumundadır (İsi, 2022: 174, 176, 177).

Bu yönüyle, eldeki çalışma Budist Uygurlarda, *Avalokiteśvara-Sūtra*'ların Batı Uygur Kağanlığı'ndan Moğol-Yuan dönemine kadar ki süreçte sahip olduğu etki düzeyini, Uygurlar ve Moğollardaki popülerliğini ortaya koyma amacını taşımaktadır (s. 8).

Çalışmanın içeriğine baktığımızda, eldeki cildin *Ön Söz* (s. 5) bölümünde, *Turfan Araştırmaları* kapsamında (*Editionsprojekte des Akademienvorhabens Turfanforschung der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*) Bodhisattva Avalokiteśvara'ya dayalı birbirinden bağımsız Eski Uygurca fragmanların bir araya getirilerek oluşturulduğundan bahsedilmektedir. *Ön Söz* bölümünde, eldeki cildin ağırlıklı olarak Berlin'deki el yazmalarından oluştuğu ifade edilse de çalışmada Rusya ve Japonya'da yer alan Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair el yazmalarının işlendiği de söylenmiştir. İlgili bölümde, ayrıca hem 2020 yılında yitirdiğimiz Tugusheva'nın Eski Uygurca üzerine ortaya koyduğu çabalara dikkat çekilmiş hem de 16 Nisan 2022 tarihinde vefat etmiş Kara'nın ölümünden duyulan üzüntü Zieme tarafından dile getirilmiştir (s. 5).

Çalışmanın *Giriş* (s. 7-25) bölümünde, eldeki cilt temelinde Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair birçok başlıktan oluşan değerlendirmelere yer verilmektedir. İlgili bölüm, Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair genel bilgilerle başlar. Mahāyāna Budizmi'nin popüler ilahlarından Avalokiteśvara, tüm canlılara yardım etmesiyle bilinen şefkatli bir Bodhisattva'dır. Avalokiteśvara'nın bu özelliği, Orta Asya Budizmi açısından Avalokiteśvara'ya duyulan sevgi ve hayranlığın bir kült hâline gelmesine sebep olmuştur. Çin ve Japonya gibi Budist ülkelerde bir kült durumuna ulaşan Avalokiteśvara'ya dair

sevgi ve hayranlığın Budist Uygurlarda hem yazılı belgeler hem de duvar resimleriyle görülmesi de söz konusudur.

Nâşirlere göre, 1960 yılında Şinasi Tekin'in *Kuanşi İm Pusar* incelemesi ile başladığı söylenen Avalokiteśvara incelemeleri, başta Berlin ve St. Petersburg gibi kütüphanelerde yer alan fragmanların birçok araştırmacı tarafından işlenmesi ile geçmişten günümüze uzanan bir yelpaze niteliğini taşımaktadır (s. 8). Bu yönüyle, eldeki cilt 1960 yılında Şinasi Tekin ile başlayan Eski Uygurca *Avalokiteśvara* incelemelerinin sonuncusu olarak dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yer alan Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair fragmanları bir bütün olarak ortaya koyması bakımından önemlidir.

Çalışmanın *Giriş* (s. 7-25) bölümünde, Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara da kaynaklık eden Çince çevirilerin varlığından bahsedilir (s. 9-11). *Avalokiteśvara-Sūtra*'ların en önemli Çince çevirilerinden biri, Taishō 1060'da yer alan 千手千眼觀世音菩薩廣大圓滿無礙大悲心陀羅尼經 'Bin Elli Bin Gözlü Bodhisattva Avalokiteśvara'nın Büyük Şefkatli Ruhunun Kusursuz, Engellenmemiş Dhāraṇī Sūtrası' adlı metindir. Bu metin dışında, eldeki cildin nâşirlerine göre, Çince *Avalokiteśvara-Sūtra*'ya dair 12 çeviri söz konusudur. Bu çeviriler, *Zhitong*, *Vajrabodhi*, *Amoghavajra* ve *Śubhākarasiṃha* gibi isimlerce yapılmıştır (s. 9). Çince çevirilerin çokluğu, Çin Budizmi açısından Avalokiteśvara'nın bir ilah olarak sahip olduğu önemi göstermektedir.

Çalışmanın *Giriş* (s. 7-25) bölümünde, Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair araştırmalar açısından önemli başlıklardan biri de *Eski Uygurca Versiyon* (s. 11) adlı bölümdür. Berlin ve St. Petersburg nüshalarının sıralandığı bu bölümde, Çince ve Tibetçe versiyonlara göre, eldeki çalışmanın iki ana metne ayrıldığı söylenerek yönetsel bilgiler verilmektedir. Bu yöntemleri kısaca özetlemek gerekirse, Çince versiyonlara dayalı Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'ların özellikle Taishō 1057, Taishō 1060 ve Taishō 1082 temelli sıralandığı, ana metnin paralel fragmanlarla karşılaştırılarak ortaya konulduğu ifade edilmektedir (s. 11).

Çalışmada Çince versiyonlara dayalı Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lar, beş kitaptan oluşmaktadır (s. 11-12):

I. Kitap = Taishō 1060 = Uyg. [*miñ köz*]lüg *miñ éliglig idok y[arlıkançuçı köñüllüg] aryavlokdişvar bodis(a)t(a)vni*]ñ tıdıgsız ulug *yarlıkançu[uçı köñüllüg] mul özen darnig nomlamak atl(i)g baştınkı ülüş.*

II. Kitap = Taishō 1057 A, I = Uyg. *miñ közlüg [miñ él[iglig idok yarlıkançuçı köñüllüg] aryavlokdi]şvar bodis[(a)t(a)vniñ ulug] et[öz] tétme ög darnig éki [yégirm]i [bölöklüg] tamgalarnıñ darnısı birle [ukıtu nomlamak atl(i)g ekinti tegz]inç.*

III. Kitap = Taishō 1057 A, II = Uyg. *miñ közlüg miñ éliglig idok y[arlıkançuçı köñüllüg] aryavlokdişvar bodis(a)t(a)vniñ kılınış éki y(é)g[irmi tamgalarnıñ darnısı] birle ukıtu nomlamak atl(i)g üçünç teg[zinç].*

IV. Kitap = Taishō 1082 = Uyg. [körgeli erk]lig *aryavlokiteşv(a)r [alku kamag ayıg kılı]nçig sıdaçı buzdaçı [darni nom bitig] törtünç bölök.*

V. Kitap, Mudrālar = Taishō 1064 = Uyg. (?).

Görüldüğü üzere, Çince versiyonlara göre beş kitaptan oluşan bu bölümde, V. kitap hariç her bir bölümün Eski Uygurca karşılığı konusudur. Bu beş metinde, özellikle Avalokiteśvara'ya dair çeşitli adlandırmalarla birlikte, Tantrik Budizm'in temel kavramlarını yansıtan ifadelerin varlığı dikkat çekmektedir. Eski Uygurca çeviride, Avalokiteśvara'nın *miñ közlüg miñ éliglig idok yarlıkançuçı köñüllüg aryavlokdişvar bodis(a)t(a)v* 'Bin Gözlü Bin Elli Avalokiteśvara' formu ile birlikte, *tamga* (= Skr. *mudrā*), *darni* (<Skr. *dhāraṇī*), *m(a)nt(a)r*, *mul özen darni*, *mul m(a)nt(a)r*, *mul m(a)nt(a)r tarni*, *mul darni* (=Skr. *mūlatantra*) gibi kavramlar Eski Uygurca Avalokiteśvara-Sūtra çevirilerinin Tantrik etkide olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın Giriş (s. 7-25) bölümünde, Çince versiyonlara dayalı Eski Uygurca Avalokiteśvara-Sūtra metinlerinin kolofonlarından bahsedilir (s. 12-13). I. Kitapta, bir kolofon olmasa da diğer kitaplarda metnin Sanskritçeden *Zhitong Sanzang* adlı bir *ācārya* tarafından Çinceye çevrildiği, sonradan bu metni *Şiņko Seli Tutuñ*'un Eski Uygurcaya çevirdiği söylenmektedir (s. 13). Eldeki çalışmada çevirmen olarak Batı Uygur Kağanlığı içinde önemli biri olan *Şiņko Seli Tutuñ*'dan üç yerde (0882-886; 0896-0902 ve 0993-0998. satırlar) bahsedilmesi, Eski Uygurca Avalokiteśvara-Sūtra metinlerinin *Şiņko Seli Tutuñ* tarafından çevrildiğini göstermektedir. Ancak, metnin sahip olduğu Tantrik terminoloji göz önüne alındığında, Eski Uygurca Avalokiteśvara-Sūtra metinlerinin Moğol-Yuan döneminde çevrilebildiği fikri de göz önüne alınmalıdır. Wilkens'e göre, daha geç zamanlarda, yani Yuan (元朝) Hanedanlığı döneminde (1271-1368),

Çinceden tercüme edilmiş bazı Uygurca metinlerin Dunhuang'a tekrar getirilmiş olması mümkündür. Bunun bir örneği, *Lotus Sūtra* üzerine bir yorumun Uygurca versiyonudur (妙法蓮華經玄贊, Taishō 1723). Eski Uygur Türkçesindeki bu versiyon, muhtemelen Turfan bölgesinden gelmiştir (2021a: 130). Wilkens'in bahsettiği bu durumu, eldeki çalışmada işlenen Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara da uyarlayabiliriz. Bu metinler, bünyesinde Moğol-Yuan Hanedanlığı dönemi Tibet Budizmi'nin etkilerini yansıtmaktadır. Bu durum, büyük bir olasılıkla, Tantrik ritüellerde yer almış olan Moğolların yönetici boyundan üyelerin Tibet Budizmi'ne gösterdiği yoğun ilgiden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar, Çince versiyona dayalı Eski Uygurca metinlerin kolofonunda *Şiŋko Seli Tutuŋ*'un adı geçse de metnin Yuan Hanedanlığı döneminde tekrardan ekleme ve genişletmelerle çevrildiği kanaatindeyim.

Çalışmanın *Giriş* (s. 7-25) bölümünde, değineceğimiz diğer bir nokta, Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dayalı fragmanların alfabetik sırayla (Yazma A, B, C, ...) düzenlenerek bu el yazmaları hakkında teknik bilgilerin verilmesidir. Yer yer fragmanlara dair neşir bilgilerinin de zikredildiği *Elyazmaları* (s. 14-20) bölümünde, ağırlıklı olarak Berlin fragmanlarından (U ve Mainz) bahsedilse de St. Petersburg'daki yazmalar da azımsanmayacak derecededir. İlgili bölümün *Düzenlenen Fragmanların Listesi* (s. 20-25) adlı başlığı, Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lar açısından en önemli kısımdır. Bu bölümde, Eski Uygurca metni oluşturan ilgili *fragmanın kayıt numarası, bulunduğu yer, metinde geçtiği satırlar ve ait olduğu kataloglar* üzerine kapsamlı bilgiler verilmektedir. Bu yönüyle, ilgili bölüm Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra* geleneğinin Berlin ve St. Petersburg gibi kütüphanelerdeki fragmanlarını derli toplu bir şekilde göstermesi bakımından çalışmanın alanda dolduracağı boşluğu göstermektedir.

Eldeki cilt, Çince ve Tibetçe versiyonlar temelinde iki ana metin grubundan oluşmaktadır.

Çalışmanın ilk metin grubu, *Çince Versiyona Göre (Eski Uygurca) Metin* (s. 43-209) adlı bölümdür. Beş kitaptan oluşan bu metin grubunun ilk kitabı, Taishō 1060'a dayalı *I. Kitap* (s. 45-129) adını taşımaktadır. Tantrik bir metin olan *I. Kitap*, *Avalokiteśvara*'ya yönelik sevgi ve hayranlığın ürünü büyümlü sözler (Uyg. *m(a)nt(a)r* < Skr. *mantra*; Uyg. *darni* ya da *tarni* < Skr. *dhāraṇī*) ve çeşitli ezoterik

el kol hareketlerini (Uyg. *tamga* = Skr. *mudrā*) içermektedir. Çalışmanın en uzun bölümü (652 satır) olan I. Kitap, U 226 numaralı fragmandaki [*baştınkı tört*] *p(a)tr* ‘baştaki dört sayfa’ ifadesi ile başlar. *Devanāga*, *Yakşa* ve *Gandharva* gibi çeşitli varlık formlarına dair isimlerle başlayan metinde, Avalokiteśvara kültüne dair Tantrik unsurlarla Avalokiteśvara’ya dair anlatılar söz konusudur.

II. *Kitap* (s. 130-166), Taishō 1057 A, I’e karşılık gelmektedir. İki bölümden oluşan bu kitabın her iki parçasında da Avalokiteśvara’ya dair *dhāraṇī*, *maṇḍala* ve *mudrā* uygulamaları söz konusudur. Ayrıca, II. Kitapta *etöz darni* ‘beden *dhāraṇī*’ ve *özen darni* ‘Hr̥daya-Dhāraṇī’ şeklinde özel *dhāraṇī* türlerine dair anlatımlar ve bilgiler vardır.

III. *Kitap* (s. 165-177), Taishō 1057A, II’ye karşılık gelmektedir. *Buddha*, *Öğreti* ve *Topluluk* kavramlarına saygıyla başlayan bu bölümde, Budist ikonografide sıklıkla zikredilen Avalokiteśvara’nın ‘Bin Gözlü Bin Elli’ formuna dair karşılıklar ve anlatımlar vardır. Eski Uygurca *miñ közlüg miñ éliglig aryavlokideşvar bodis(a)t(a)v* ifadesinin Budist Uygur dinî terminolojisi açısından Avalokiteśvara’ya dair yeni bir terim olduğundan bahsedebiliriz. Avalokiteśvara ile alakalı çoğu Uygurca metinde, ‘Bin Gözlü Bin Elli Avalokiteśvara’ formu çok az bilinmektedir. Nitekim Tantrik Uygur dinî terminolojisini ele alan İsi (2022) yayınında Avalokiteśvara’nın bu formuna dair terim(ler) söz konusu değildir. Budist literatürde birçok araştırmacı ‘Bin Gözlü Bin Elli Avalokiteśvara’ üzerine incelemeler yapmıştır. Bu isimlerden Sørensen’e göre, Büyük Şefkatın (大悲) sembolü olarak ‘Bin Elli Avalokiteśvara’, VII. yüzyılın sonlarında Çin’deki Ezoterik panteona giriş yapmıştır. ‘Bin Elli Avalokiteśvara’ formu, Avalokiteśvara’nın en önemli Ezoterik formlarından biridir ve bu form, Çin’de bir kült hâline gelerek çok sayıda sanat eserinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (2011: 95). McBride II (2011: 216), ‘Bin Elli Avalokiteśvara’nın Sanskritçede *Sahasrabhuja* ve Çincece 千眼千臂 karşılıklarında olduğunu belirtirken Schmid (2011: 367), ‘Bin Gözlü Bin Elli Avalokiteśvara’ için Sanskritçe *Sahasrabhujāryāvalokiteśvara* ve Çince 千手千眼觀世音菩薩 karşılıklarını verir. Avalokiteśvara’nın ‘Bin Elli’ formu için en kapsamlı değerlendirme Chandra (1988) tarafından yapılmıştır.

Ağırlıklı olarak ‘Bin Gözlü Bin Elli Avalokiteśvara’ya dair *dhāraṇī* ve *mudrā* anlatımlarının olduğu III. *Kitap*, Tantrik bir görünüme sahiptir.

IV. *Kitap* (s. 176-195), Taishō 1082'e dayalıdır. Sanskritçede *Padmacintāmaṇisūtra* ya da *Padmacintāmaṇidhāraṇisūtra* adıyla bilinen bu eserin Tibetçede *Spyan ras gzigs dbang phyug gi gsang ba'i mdzod thogs pa med pa'i yid bzhin gyi 'khor lo'i sning po zhes bya ba'i gzungs* (Pek. Kanjur Nr. 370) ve Moğolcada *Ā-ry-a avalokite-śvari-yin türbel ügei niyuča-yin sang sedkil metü kürdün-ü jirüken neretü toytayal* (Pek. Kanjur Nr. 375) ve kolofon olarak da *yekede dokiyalduyuluyçi ubadini kiged kelemürçi ilaju tegüs nöğçigsen-ü qola-yin yosutu (!) bande Čhos-grub: enedkeg-ün sudur-ača orçiyuluyad nayirayul-un orusiyulbai. Monjol-un kene-dür Tai gung siku gusi orçiyulbai* adıyla yorumları söz konusudur. Bir *dhāraṇī* anlatımı ile başlayan ilgili kitap, söylenen *dhāraṇī*'nin niteliğini, sahip olduğu etkileri ve bünyesinde barındırdığı faydaları anlatmaktadır.

V. *Kitap* (s. 196-209), Taishō 1064 (不空千手千眼觀世音菩薩大悲心陀羅尼) adlı versiyona dayalıdır. V. *Kitap*, bünyesinde Avalokiteśvara'ya dair *mudrā*'ları barındırır. Burada, 'Kırk El' sembolizmi doğrultusunda, Avalokiteśvara'nın 'Kırk El *Mudrā*sı' vardır. Bu sembolizm, Avalokiteśvara'nın 'Bin El' formuna atıfta bulunmaktadır (s. 196). U 4862 numaralı fragman ile başlayan V. *Kitapta*, her bir *mudrā*ya bir *dhāraṇī* karşılık gelmektedir. Bu yönüyle, *dhāraṇī* ve *mudrā* ifadelerinden oluşan bu metin, Budist Uygurlarda Avalokiteśvara'ya dair var olan Tantrik etkileri yansıtması bakımından dikkat çekicidir.

Eldeki cildin Eski Uygurca Avalokiteśvara-Sūtralar açısından diğer ana metni, *Tibetçe Versiyona Dayalı (Eski Uygurca) Metin* (s. 211-231) başlıklı bölümüdür. Bu bölüm, Eski Uygurcada *konşi im bodis(a)t(a)vniñ darnısı edgü asıgı birle birgerü yıgmiş atl(i)g* karşılığına sahiptir. Avalokiteśvara'ya dair kısa bir yorumu içeren bu metin, Tibetçede *'Phags pa spyan ras gzigs dbaṅ phyug thugs rje čhen po'i phan yon mdor bsdus pa žes bya ba*, Sanskritçede *Mahākaruṇikan-nāma-ārya-avalokiteśvara-dhāraṇī-anuśaṃsāhitasūtrāt-saṃgrhitā* ve Moğolcada (11) *Qutuy-tu yeke nigülesügçi Qomšim bôdhisatuva-yin tarni ači tusa-yi tobčilan quriyaysan neretü* (Mo. Kanjur, P, XVII 46a-50a = Ligeti Nr. 385) karşılıklarına sahiptir (s. 213). Bu bölümde, Eski Uygurca metin, Tibetçe ve Moğolca versiyonlarla karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın Çince ve Tibetçe versiyonlara dayalı bölümünden sonra, Eski Uygurcada Avalokiteśvara ile alakalı küçük hacimli metin parçaları *Ekler* (s. 235-

256) bölümünde işlenmiştir. Bu metinler, Avalokiteśvara'nın sahip olduğu kurtarıcılık ve çeşitli hastalıklara deva olma işlevinin ön planda olduğu anlatılar olarak Budist Uygurlardaki Avalokiteśvara'ya dair sevgi ve hayranlığı ortaya koymaktadır. Bu bölüm, yedi metinden oluşmaktadır.

I numaralı metin, *Göz Hastalıkları* (s. 235-237) adını taşımaktadır. Bu metinde, Avalokiteśvara'nın farklı hastalık türlerindeki özellikle göz hastalıkları açısından şifa verici yönü anlatılmaktadır. Japonya ve Kore'de 'Göz-İyileştirici' yönüyle bilinen Avalokiteśvara'nın hekim yönüne dayalı bu metin, nâşirlere göre, *Nīlakaṅṭha-dhāraṇī* ve *Padmacintāmaṇisūtra*'nın özel bir bölümüdür (s. 236). Ayrıca, Eski Uygurcada Avalokiteśvara'nın göz hastalıklarını iyileştirici yönü üzerine güncel bir çalışma, Sertkaya (2021) tarafından yapılmıştır.

II numaralı metin (s. 238-244), *Nīlakaṅṭha-dhāraṇī*'nin Eski Uygurca versiyonu üzerinedir. Taishō 1060'a dayalı bu versiyon, iki bölümden oluşmaktadır:

1. *Nīlakaṅṭha-dhāraṇī*'nin çeşitli Eski Uygurca transkripte metinlerle karşılaştırılması (s. 238-241).
2. *Nīlakaṅṭha-dhāraṇī*'nin iki dilli versiyonlarından fragmanlar (s. 241-244).

A ve B şeklinde iki bölümden oluşan bu metinde, Sanskritçe sözlerin satır altı tercümeyle benzer şekilde Eski Uygurca karşılıkları söz konusudur. Örneğin,

A 11-12: namo [ratnatrayaya nama arya avalokiteṣ]varaya = yükün[ürmen üç erdini aryavlokiteşvaraya (s. 242).

A 16-17: [tranakarayatasya] = [ozgurdaçı kutruldaçıka] (s. 243).

III numaralı metin, *Ölümün On Beş Türü* (s. 245-246) adıyla, U 5028 numaralı fragmana dayanmaktadır. İlgili metnin *Nīlakaṅṭha-dhāraṇī* ile ilişkili olduğu söylene de bu metnin Avalokiteśvara'ya ait olup olmadığı belli değildir. Metinde ölüm türlerine dair çeşitli adlandırmalar vardır.

IV numaralı metin (s. 247-249), Sanskritçe *Ṣaḍakṣaravidyāmantrasūtra* adlı metnin Taishō 1043'e dayalı yorumunu içermektedir. U 5137 + U 4990 (T II Y 18) ve Mainz 842 (T II Y 14) numaralı fragmanlardan oluşan bu metin, Gabain tarafından *Kuaṅṣi Īm Pusar*'a ait olarak düşünülse de eldeki cildin nâşirleri ilgili metnin Taishō 1043'ün Tantrik bir çevirisi olduğunu zikretmiştir.

V numaralı metin (s. 250-251), *Bin Gözlü Avalokiteśvara'ya Övgü* adıyla bilinmektedir. Ch/U 8125'e dayalı bu versiyonda, *yükünür biz* ifadeleri ile Avalokiteśvara'ya yönelik saygı ve hayranlık dile getirilmektedir.

VI numaralı metin, *T. 1057A'dan Özetlenmiş Bir Yorum* (s. 252-253) adını taşımaktadır. U 5754'ten oluşan bu yazma, Avalokiteśvara'ya yönelik *dhāraṇī* ve bu *dhāraṇī*'nin uygulanma yöntemlerini içermektedir.

VII numaralı metin, *Taishō 1060'ın Eski Uygurca Versiyonundan Bir Bölüm* (s. 254-255) başlığını taşımaktadır. U 263 (T II S 20b) numaralı fragmana dayalı bu metinde, farklı hastalıklara karşı bilgiler yer almaktadır.

Çalışmanın *Dizin* (s. 257-361) bölümünde, Çince ve Tibetçe versiyonlara dayalı Eski Uygurca metinlerde yer alan kelimeler, eş dizimleriyle birlikte alfabetik olarak sıralanmıştır. Ödünç sözcükler, Wilkens'in Eski Uygurcadaki alıntılar üzerine bilgiler içeren sözlüğüne (2021c) göre işlenmiştir.

Metnin *Dizin* (s. 257-361) bölümüne baktığımızda, ödünç sözcüklerin Sanskritçe, Çince, Soğdca ve Toharca gibi dillerden geldiği görülmektedir. Metnin söz varlığındaki bazı ödünç sözcükler, aracı bir dil olmadan doğrudan Sanskritçeden gelmiştir. Bu durum, Moğol-Yuan Hanedanlığı dönemine denk gelen *Sanskrit Rönesansı*'nın etkisini yansıtmaktadır. Uygur din kültürünün güçlü bir Tibet etkisi altında kaldığı XIII.-XIV. yüzyıllar, Uygurların Budizm'in asıl kaynağına olan ilgisinin de arttığı bir dönemdir. Bu dönem, Hint-Budist uygarlığının ve Sanskrit dilinin 'Rönesans'ı olarak kabul edilebilir. Tibet Budist kültürünün Uygurlar arasında Sanskritçenin yeniden canlanmasını teşvik ettiği görülmektedir. Bu dönemde, Tibetlilerin daha önceki çevirileri güncellenir ya da yeniden çevrilir ve çok sık olarak Sanskritçe orijinallere başvurulur (Porció, 2003: 88, 89).

Çalışmada, doğrudan Sanskritçeden alınan bazı dinî terimler söz konusudur:

Uyg. *arire* < Skr. *hāritakī* (s. 265).

Uyg. *aryavlokiteśvar~aryavlokdeśvar* < Skr. *Ārya Avalokiteśvara* (s. 265).

Uyg. *butamata* < Skr. *bhūtamāta* (s. 284).

Uyg. *butanusimirti* < Skr. *buddhānusmṛti* (s. 284).

Uyg. *çadi* < Skr. *Jāti* "Özel isim" (s. 285).

Uyg. *çaturşiraman(a)p(a)l* < Skr. *catuṣśramaṇaphala* (s. 285).

Uyg. *kancan(a)ç(a)kr* < Skr. *kancanacakra* (s. 294).

Uyg. *kakoti* < Skr. *kākoli, kakkola* (s. 293).

Uyg. *kişirakakoti* < Skr. *kṣīrakākoli* (s. 301).

Uyg. *m(a)nt(a)r* < Skr. *mantra* (s. 311).

Uyg. *mul* < Skr. *mūla* (s. 312).

Görüldüğü üzere, Sanskritçe ifadelerin Soğdca ya da Toharca gibi, aracı diller olmadan doğrudan Sanskritçeden Eski Uygurcaya aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, yukarıda zikrettiğimiz Budizm'in asıl kaynaklarına yönelme demek olan *Sanskrit Rönesansı*'nın yansımalarını içermektedir.

Çalışmanın *Dizin* (s. 257-361) bölümünde uygulanan bir yöntemden daha bahsetmek istiyorum. *Dizin* bölümünde Eski Uygurcaya aracı dillerden uyarlanmış dinî terimlerin karşılıkları doğrudan Sanskritçeye götürülerek aracı roldeki Soğdca ve Toharca karşılıklardan bahsedilmemiştir.

→ Uyg. *erdini* < Skr. *ratna* (s. 271).

İlgili terim, Soğdca *rtn-* formundan Eski Uygurcaya uyarlanmıştır (Wilkens, 2021b:112).

→ Uyg. *anant* < Skr. *ānanda* (s. 263).

İlgili terim, Toharca A *ānant~ānand* ya da Soğdca *ʾnʾnt* formlarından Eski Uygurcaya uyarlanmıştır (Wilkens, 2021b : 47).

→ Uyg. *arzi* < Skr. *ṛṣi* (s. 266).

İlgili terim, Soğdca *rzʾy* formundan Eski Uygurcaya uyarlanmıştır (Wilkens, 2021b:71).

→ Uyg. *darni~tarni* < Skr. *dhāraṇī* (s. 330).

İlgili terim, Soğdca *tʾrny, tʾrnʾy* formlarından Eski Uygurcaya uyarlanmıştır (Wilkens, 2021b: 245).

Son olarak Çalışmanın *Dizin* bölümünden hareketle, Budist Uygur dinî terminolojisi noktasında birkaç ifadeye değinmek istiyorum.

1. Eldeki ciltte Budist terminoloji açısından Avalokiteśvara'ya dair Eski Uygurca karşılıkların çeşitliliği dikkat çekicidir.

Metinde, tespit ettiğimiz Avalokiteśvara'ya dair karşılıklar şunlardır:

1. Uyg. *aryavl[o]kdeşvar bodis(a)[v(a)t]* (0242. satır).
2. Uyg. *ıdok körgeli erklig aryavlokideşv(a)r bodis(a)t(a)v* (0319-320. satır).
3. Uyg. *ulug y(a)rlıkançuçı köjüllüg [a]ryavlokideşv[a]r bodis(a)t(a)v* (0051. satır), *[ulug y(a)rlıkançuçı] [köjüllüg] aryavlokideşvar bodis(a)t(a)v* (0095. satır) ya da *ulug y(a)rlıkançuçı aryalokdeşv(a)r bodis(a)vt* (0069. satır).
4. Uyg. *körgeli erklig ary[a]lokdeşv(a)r [ı]dok b[odis(a)t(a)v]* (0199. satır).
5. Uyg. *körgeli erklig ulug y(a)rlıkançuçı köjüllüg* (1235-1236. satır) ya da *körgeli erklig ulu[g] yarlıkançuçı [köjüllüg]* (1259. satır) = Skr. Mahākaruṇikan-nāma-ārya-avalokiteśvara
6. Uyg. *kuañşi im bodis(a)t(a)v* (App. 05/09; s. 250).
7. Uyg. *kuañşi im pusar* (App. 04/22; s. 247).
8. Uyg. *[miñ köz]lüg miñ eliglig kën ulug tolu tükel tıdıgsız [y(a)rlıkançuçı k]öjüllüg ıdok körgeli erklig aryavlokideşv(a)r* (0463-0464. satır).
9. Uyg. *miñ közlüg miñ eliglig ıdok körgeli erklig aryavlokdeşvar bodis(a)t(a)v* (s. 252).
10. Uyg. *tözün körgeli erklig [konşi] im bodis(a)t(a)v* (1244-1245. satır).

Tespit ettiğimiz bu formların Tantrik Uygur dinî söz varlığını ele alan İsi (2022) yayınındaki durumu şu şekildedir:

	İsi (2022: 176, 180)	BT 50 (2022)
1.	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>arya avalokda'ışvaré</i> • Uyg. <i>arya avalokitaişvaré</i> • Uyg. <i>arya avalokida'ışvarébodis(a)t(a)v</i> • Uyg. <i>arya avalokitaişvarébodis(a)t(a)v</i> <p>“Avalokiteśvara, AmitābhaBuddha'nınDhyāniBodhisattvası”</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>aryavl[o]kdeşvar bodis(a)[v(a)t]</i> (0242. satır).
2.	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>edgü ögli köjüllüg ulug y(a)rlıkançuçı köjüllüg emgekte umug mag boltaçı körgeli erklig konşi im bodis(a)t(a)v</i> • Uyg. <i>körgeli erklig konşi im bodis(a)t(a)v</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>tözün körgeli erklig [konşi] im bodis(a)t(a)v</i> (1244-1245. satır). • Uyg. <i>ıdok körgeli erklig aryavlokideşv(a)r bodis(a)t(a)v</i> (0319-320. satır). • Uyg. <i>körgeli erklig ary[a]lokdeşv(a)r [ı]dok b[odis(a)t(a)v]</i> (0199. satır). • Uyg. <i>körgeli erklig ulug y(a)rlıkançuçı köjüllüg</i> (1235-1236. satır) ya da <i>körgeli erklig ulu[g] yarlıkançuçı</i>

		[köjüllüg] (1259. satır).
3.	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>konşim bodisatav</i> • Uyg. <i>konşi im bodis(a)t(a)v</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>kuañşi im bodis(a)t(a)v</i> (App. 05/09; s. 250). • Uyg. <i>kuañşi im pusar</i> (App. 04/22; s. 247).

Budist Uygur dinî söz varlığı özelinde, Sanskritçe *Avalokiteśvara* kavramına dayalı dinî terimlere bakıldığında, her iki çalışmada benzer terimlerin varlığı dikkat çekicidir. Özellikle, Sanskritçe *Avalokiteśvara* kavramının Budist Uygurlarda Türkçe ya da Türkçeleştirilmiş karşılıklar dışında, Sanskritçe karşılıklarla (Uyg. *arya avalokitaişvarē*) var olması, BT 50 bünyesinde yer alan dinî terimlerin Tantrik sistemle olan yakın ilişkisini göstermektedir.

İsi (2022) yayınına ek olarak BT 50 tanıklığında, Sanskritçe *Avalokiteśvara* kavramına dayalı Budist terimlere aşağıdaki dinî ifadeleri de ekleyebiliriz:

1. Uyg. *ulug y(a)rlıkançuçı köjüllüg [a]ryavlokideşv[a]r bodis(a)t(a)v* (0051. satır), *[ulug y(a)rlıkançuçı] [köjüllüg] aryavlokideşvar bodis(a)t(a)v* (0095. satır) ya da *ulug y(a)rlıkançuçı aryalokdeşv(a)r bodis(a)vt* (0069. satır)=Skr. Mahākaruṇikan-nāma-ārya-avalokiteśvara
2. Uyg. *[miñ köz]lüg miñ eliğlig kēn ulug tolu tükel tıdıgsız [y(a)rlıkançuçı k]öjüllüg idok körgeli erklig aryavlokideşv(a)r* (0463-0464. satır).
3. Uyg. *miñ közlüg miñ eliğlig idok körgeli erklig aryavlokdeşvar bodis(a)t(a)v* (s. 252).

Ağırlıklı olarak karma bir yöntemle ilgili Sanskritçe ve Çince dinî terimin açıklamasının Türkçe karşılıklarla yapıldığı bu dinî terimler, tercüme heyeti içerisinde yer alan Budist Uygur rahiplerinin taşımış oldukları Türkçe bilincini de yansıtmaktadır.

2. Budist Uygur dinî terminolojisi noktasında BT 50 içerisinde yer alan bazı dinî terimlerin doğrudan Türkçe sözcüklerle aktarıldığı görülmektedir. Bu sözcüklerden biri de Eski Uygurca *tamga* ifadesidir. Eski Uygurcada temel anlamı ‘damga, mühür, işaret, sembol’ olan bu terim, ‘ritüel el kol hareketi’ anlamında Sanskritçe *mudrā* ifadesine denk gelmektedir (Wilkins, 2021b: 667). İfadenin ayrıca Eski Uygurcaya Soğdca *mwtr* formundan uyarlanmış *mudur* ‘damga, mühür, ritüelde kullanılan parmak duruşu’ şeklinde yabancı karşılığı da konusudur (Wilkins, 2021b: 478). Bu terim, BT 50’de birçok yerde (0746, 0791, 0792. satırlar vs.) Sanskritçe *mudrā* ifadesinin Türkçe karşılığı olarak görülmektedir. Bu yönüyle, Budist Uygur dinî terminolojisi, sadece ödünç

sözcükler ile değil, Budist öğretinin dilleri olan Sanskritçe ve Tibetçeye ait dinî terimlerin hem birebir çeviri ile Türkçeleştirilmesi hem de var olan Türkçe terime çeşitli anlamlar eklenmesi ile Budist öğretiyi karşılayacak yeterliliğe sahiptir.

Eldeki cildin son bölümü, *Tıpkıbasımlar* (s. 365-399) başlıdır. Bu bölümde çoğu fragman, *Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv*'de bulunduğu eldeki cildin nâşirleri, ağırlıklı olarak St. Petersburg'daki SI kodlu 31 el yazmasına ve Japonya'daki Ōtani Koleksiyonunda yer alan Ot.Ry. 2591 numaralı fragmana yer vermiştir. Bu da çoğu araştırmacının St. Petersburg ve Japonya'daki Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair elyazmalarını görmesini sağlaması açısından çok kıymetlidir.

Avalokiteśvara-Sūtra'lara dair birçok Eski Uygurca fragmanın bir araya getirilerek neşredildiği Berliner Turfantexte serisinin 50. cildine katkılar sunan, yakın bir zamanda aramızdan ayrılan Lilia Tugusheva ve Györg Kara'ya şükranlarımı sunar; Peter Zieme'ye sağlık ve esenlik dolu nice yıllar dilerim.

Oom suvasdi sidam ad maṅgal bolzun

“Om svasti siddham! Kut ve şans getirsin!”

Kaynakça

Chandra, L. (1988). *The Thousand-armed Avalokiteśvara*. New Delhi: Abhinav Publications, Indira Gandhi National Centre for the Arts.

İsi, H. (2022). *Tantrik Türk Budizmi Metinlerinde Budist Şahsiyet ve Varlıklar (Tematik ve Dilsel İnceleme)*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

McBride II, R. D. (2011). Popular Esoteric Deities and the Spread of their Cults. In Charles, D. Orzech et al. (Eds.), *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia* (pp. 215-219). Leiden & Boston: Brill Publishers.

Porció, T. (2003). On the Brāhmī Glosses of the Uygur Sitātapatrā Text. *Central Asiatic Journal*, 47(1), 91-109.

Schmid, N. (2011). Dunhuang And Central Asian with an Appendix on Dunhuang Manuscript Resources. In Charles, D. Orzech et al. (Eds.), *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia* (pp. 365-378). Leiden & Boston: Brill Publishers.

Sertkaya, O. F. (2021). Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtra'lardan Parçalar. *Journal of Old Turkic Studies*, 5(2), 380-392.

Sørensen, H. H. (2011). Central Divinities in the Esoteric Buddhist Pantheon in China. In Charles, D. Orzech et al. (Eds.), *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia* (pp. 90-132). Leiden & Boston: Brill Publishers.

Wilkins, J. (2021a). Batı Uygur Kağanlığı ve Ötesinde Budizm. Çev. Kırmızıgül, B. N. et al. *Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1, 103-152.

Wilkins, J. (2021b). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Wilkins, J. (2021c). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien III: Fremdelemente, Band 1: eč - bodis(a)v(a)tv*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.